

ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ПРОСВІТНИЦТВА ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ВІЙНИ

Бойченко М.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Інститут вищої освіти НАПН України,

м. Київ, Україна

Останні роки спостерігаємо у все більшій кількості країн перемогу політичних популістів – але ця перемога є лише поверхневим відображенням більш глибоких невідворотних суспільних змін. І якщо ці зміни пов'язують із все більшим занепадом ідеології постмодерну, то значущість мета-модерну як можливої концептуальної альтернативи постмодерну ще належить осмислити. Можливо, під гаслами мета-модерну відбувається повернення до оновленого модерну, а точніше – перехід до його більш радикальної, небаченої раніше версії. І тоді «перемога» мета-модерну виявиться лише прологом до Нового Просвітництва, яке пройшло через фазу справедливої критики своїх наївних помилок, яких воно припускалося на перших порах свого становлення.

Справді, що ми спостерігаємо під виглядом мета-модерну? Передусім, спробуємо з'ясувати, якими можуть бути шляхи «виховання почуттів, плекання здорової з соціального погляду чуттєвості, яке супроводжуватиме свідоме залучення особистості до моральної атмосфери певної спільноти» [Бойченко 2023в: 4]. Чого варта, наприклад, «нова щирість», яку висувають мало не як головну чесноту мета-модерну? У сфері мистецтва дуже швидко публіка втратила інтерес до «педалювання» теми публічної відвертості як награної наївності [Krolikowski 2017]. Чому ж у політиці мета-модерн, як видається на перший погляд, так довго «морочить голову» публіці і приводить до влади відвертих популістів? Невже сама популярна культура має схильність до тих цінностей, які плекає мета-модерн? Алла Гужва заперечує таку тезу, зауважуючи: «Авторитарне чи тоталітарне масове суспільство демонструє високу схильність до мовних практик пропаганди, яку можна розглядати як крайню викривлену форму культурної політики. У демократичних суспільствах культурна політика здатна гармонізувати суспільне життя, покращуючи його практики і розбудовуючи ціннісно-символічний світ, який становить культуру у широкому значенні» [Гужва 2024: 92]. Тобто, не саме суспільство і його культура визначають автоматично тип політичної системи, але чим далі, тим більше, якраз навпаки, певна культурна політика формує засади відповідного типу культури у суспільстві. Звісно, перебільшувати роль цілеспрямованого впливу на культуру теж не варто, однак, нехтувати можливостями коригувати розвиток культури у певному напрямі завдяки культурній політиці – теж неприпустима розкіш. І саме прихід популістів до влади має витверезити інтелектуалів і мобілізувати їхні зусилля щодо впливу на культурну політику – аби збалансувати потенційно небезпечний для суспільства ухил у нестримний популізм. Адже опинившись біля керма державного управління популісти спрямовуватимуть культурну політику у напрямі, протилежному Просвітництву загалом і критичному мисленню зокрема: неосвіченим або напівосвіченим (термін Теодора Адорно [Адорно 2017]) населенням значно легше маніпулювати, розпалюючи пристрасті і штовхаючи його на ірраціональні вчинки і рішення.

Певний час здавалося, що у постіндустріальному і інформаційному суспільстві, у якому інформація переважно вільно поширюється і підлягає перманентній перехресній публічній критиці, влада інтелектуалів стає вже непотрібною і слабшає, а їхній особистий приклад тьмяніє, оскільки починає успішно функціонувати «комунікативний розум», утвердження якого проголосили під впливом філософії Юргена Габермаса [Krüger et al. 2016]. Наскільки цей «розум» хибує на байдужість і нечутливість до тих, хто не входить до комунікативної спільноти, яка його утворює, наочно показали публічні виступи Габермаса з приводу російської війни в Україні [Habermas 2022; Habermas 2023]. Схожу відсторонену від українських страждань позицію продемонстрували також деякі інші недавні незаперечні для більшості моральні авторитети – такі як Джорджо Агамбен та

Ален Бадью [Бойченко 2023а]. Ці дослідники займають властиву постмодернізму позицію відстороненої холодної іронії та морального релятивізму. Така позиція природно викликає бажання гострої емоційної критики, яку демонструють не лише українські політики і українська громадськість, але й деякі науковці, причому не лише українські. Така критика виглядає як нібито доречне звернення до філософії мета-модерну і його граничної «нової щирості» - у прагненні відстояти істину, яку цинічно ігнорують: істину законного права України захищати свої інтереси у справедливій війні проти російської агресії.

Таким чином, певну тенденційність у аналізі і оцінці подій в Україні мають не лише ті, хто рядять Україні здаватися: ті, хто нібито підтримують Україну у її боротьбі, також воліли би бачити це у свій спосіб, а не так, як цього бажає сама Україна. Фахівець з дискурс-аналізу Гельмут Грубер, звернувшись до вивчення текстів Юргена Габермаса і Тімоті Снайдера як інтелектуалів, які мають значний вплив у Німеччині, відзначає: «...аналіз дискурсу застосовує дуже специфічну форму іманентної критики. Це критика, заснована на референційних, міжособистісних і текстових аспектах мови та маніпуляції ними для досягнення цілей комунікантів у конкретному контексті» [Gruber 2024: 16]. Власне, йдеться про маніпуляції, які змінюють суть справи, яку розглядають – на угоду інтересам того, хто її представляє: «Як Габермас, так і Снайдер використовують характерні способи репрезентації соціальних акторів у своїх текстах, які демонструють їх прихильність. Крім того, обидва вони обмежують і змінюють теми на мезо- та макрорівнях своїх текстів, щоб зробити свої аргументи обґрунтованими» [Gruber 2024: 1]. Специфічну позицію Снайдера щодо українського націоналізму відзначали як українські дослідники [Стельмах 2022], так і українська громадськість. Відстоюючи інтереси України, Снайдер водночас інколи висловлює свою позицію, не узгоджуючи її з представниками України.

Певною мірою Снайдер, як і інші прихильники боротьби «з відкритим забралом» мають рацію: лише повністю віддавши себе боротьбі за істину, можна розраховувати на більше публічне розуміння і широку громадську підтримку. До певної міри цю логіку добре проаналізував Насім Таліб у своїй праці «Шкура у грі» [Таліб 2022]. Втім, така повна відданість своїй справі ще зовсім не гарантує раціональність позиції відповідача – навпаки, у запалі мета-модерної боротьби легше загубити цю раціональність, провокуючи ще більшу іронію і зверхність з боку постмодерністів.

Саме тому варто винести важливий урок з досвіду мета-модернізму – і піти далі нього, залучивши здобутий досвід. Якщо холодний розум є цинічним, то й праведний гнів надто часто виявляється сліпим: хиби постмодерну не виправдовують недоліків мета-модерну. Мета-модерн виявляється більше критикою критики і реакцією на реакцію, аніж чимось цінним і змістовним сам по собі. Мета-модерн справедливо привертає увагу до значущості цінностей і емоцій, які пов'язані з цими цінностями. Мета-модерн справедливо апелює до необхідності залучення публіки до утвердження істини – навіть більше того, вимагає спільного перформативного утвердження цієї істини як драматичного спільного досвіду [Гумбрехт 2019]. Однак, втрачаючи зв'язок з раціональністю, мета-модерн не може утримати здобуту істину, закріпити важливий спільний досвід: залишається лише відчуття правоти, без її раціональної аргументації. Це та невловима атмосфера [Маффесолі 2018], яка дає відчуття спільності лише ціною втрати людиною своєї індивідуальності: те, що Мішель Маффесолі вважав проявом постмодернізму, виявилось більш затребуваним і розвинутим у мета-модерні, однак знову ж таки – швидше не як мегатренд суспільного розвитку, а більше як невроз епохи.

Тому привертає увагу позиція сучасного американського прихильника ідей Просвітництва Стівена Пінкера як вдалий приклад сполучення послідовного застосування критичного мислення і спрямованості до кращих європейських цінностей [Пінкер 2019]. Пінкер апелює до раціональності як такої, що не може бути холодною і відстороненою, а навпаки – потребує відповідальності і залученості до завдань забезпечення суспільного блага [Пінкер 2024]. Виносячи належні висновки із аргументації Пінкера, слід визнати, що

на виклики постмодернізму та мета-модерну адекватною відповіддю буде повернення до потенціалу філософії модерну і Просвітництва, яка ще далеко не вичерпала себе. Це має бути по суті Нове Просвітництво – з урахуванням уроків поразок наївного класичного Просвітництва. Його розумний індивідуалізм варто доповнити розумним колективізмом; його зверхність розуму варто обмежити і збалансувати цінностями повноти досвіду, які критичне мислення має впорядковувати, а не редукувати до понять і категорій, як у класичному Просвітництві; його прагнення опанувати світ і йти шляхом ультиматуму реальності варто погамувати і замінити прагненням зберегти світ і знайти консенсус з цією реальністю – консенсус не лише на раціональних засадах, але й на засадах цінностей.

Тому привертає увагу резонансна спроба дати відповідь Габермасу, а у його особі і усім, хто намагається відгородитися від реальності протидії новому світовому агресору – спроба, яку здійснив український філософ Анатолій Єрмоленко [Єрмоленко 2022; Yermolenko 2022]. Ця відповідь також була публічною, як і виклик Габермаса, однак вона апелювала не до виключності сучасної європейської ситуації, а до інклюзивності класичних європейських цінностей. У цій відповіді раціональне поєднано з ціннісним, голос розуму не заперечує істини досвіду, свобода полягає у прийнятті на себе відповідальності, а не у відмові від неї – справжнім представником Нового Просвітництва постає український філософ, а не його німецький опонент. Україна сьогодні першою прийняла на себе один з граничних викликів, які стоять перед сучасним людством – глобальну загрозу гібридної війни з боку нового тоталітаризму щодо ліберальної демократії. Тому і відповідь на цей виклик мають надавати передусім українські філософи – звісно, спираючись на осмислення кращих здобутків сучасної світової філософії.

Література:

1. Адорно, Т. (2017). Теорія напівосвіти. Пер. з нім М. Култаєвої. *Філософія освіти*, 20(1), 128-152.
2. Бойченко, М. (2023а). Війна як випробування на людяність. *Матеріали XII-ої міжнародної наукової конференції «Філософія і культура у антропологічних вимірах сучасності», з нагоди Всесвітнього Дня Філософії (UNESCO)*. Дніпро, 16 листопада 2023 р. Дніпро: Український державний університет науки і технологій. <http://conf-ampr.diit.edu.ua/AMPRX12/paper/view/29617/17343>
3. Бойченко, М. (2023в). Філософія як протиотрута пропаганди. *Філософія в сучасному світі: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 17–19 листопада 2023 р.* // Ред. кол. Я. В. Тарароев, А. В. Кіпенський, О.О. Дольська [та ін.]. Харків, 2023. С. 3-5. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/71163>
4. Гужва, А. (2024). Філософські виміри культурної політики. *Філософія освіти*, 29(2), 92–104. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-6>
5. Гумбрехт, Г. У. (2019). *Розладнаний час*. Пер. з англ. та нім. І Іващенко. Харків: IST Publishing. 104 с.
6. Єрмоленко А. М. (2022). Спротив замість перемовин. Відповідь українського філософа Анатолія Єрмоленка Юргену Габермасу. *Філософська думка*. № 3. С. 59-63.
7. Маффесолі, М. (2018). *Час племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві*. Пер. з фр. В. Плющ. Київ: Києво-Могилянська Академія. 264 с.
8. Пінкер, С. (2019). *Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу*. Пер. з англ. О. Любенко. Київ: Наш формат. 560 с.
9. Пінкер, С. (2024). *Раціональність. Що це таке, чому важливе і чому трапляється так рідко*. Пер. з англ. О. Староста, Ю. Костюк. Київ: Лабораторія. 432 с.
10. Стельмах, М. (2022). Історик як публічний інтелектуал: медійний дискурс навколо праць Тімоті Снайдера на українську тематику. *Синopsis: текст, контекст, media*, 28(2), 79–86. <https://doi.org/10.28925/2311-259x.2022.2.5>

11. Талеб, Н. (2022). *Шкура у гри. Прихована асиметрія життя*. Пер. з англ. А. Замоцний. Київ: Наш формат. 304 с.
12. Gruber, H. (2024): Snyder and Habermas on the war in Ukraine: a critical discourse analysis of elite media discourse in Germany. *Critical Discourse Studies*. <https://doi.org/10.1080/17405904.2024.2331164>
13. Habermas, J. (2022). Krieg und Empörung. Das Dilemma des Westen. *Sueddeutsche Zeitung*. 01.05.2022. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>
14. Habermas, J. (2022). Ein Plädoyer für Verhandlungen. *Sueddeutsche Zeitung*. 14.02.2023. <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?reduced=true>
15. Krolkowski, A. (2017). Риси сучасності: нова щирість. *ART UKRAINE*. 10.03.2017. <https://artukraine.com.ua/a/risi-suchasnosti--nova-shchirist/>
16. Krüger, H.-P., Demmerling, C., & Habermas, J. (2016). Kommunikative Vernunft. Jürgen Habermas, interviewt von Christoph Demmerling und Hans-Peter Krüger. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 64(5), 806–827. <http://dx.doi.org/10.1515/dzph-2016-0061>
17. Yermolenko, A. (2022). Widerstand statt Verhandlung Yermolenko. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 20.05.2022. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/der-ukrainische-philosoph-yermolenko-antwortet-habermas-18044530.html>

ФЕЙК ЯК ЦИФРОВА ЗАГРОЗА ЗДОБУТТЯ ЗНАНЬ: ФІЛОСОФІЯ ЯК ТЕРАПІЯ **Гомілко О.Є.**

*Інститут філософії ім. Г. Сковороди, Національна академія наук України,
м. Київ, Україна*

Вступ. З розвитком новітніх комунікаційних технологій цифровий фейк активізує себе як епістемологічний фактор здобуття знань, котрий паразитує на емоційній природі людини. Внаслідок цього фейк посилює суб'єктивний характер виробництва знань, але разом з тим його руйнує. Генерована фейком суб'єктивність виявляється позірною, а змістовність фейку хибною. Цифровий фейк посилюється не лише завдяки технологічному прогресу. Він є одним із вислідів постмодернізму як культурної настанови визнання множинності наративів. В умовах, коли «не все так однозначно» кожен відстоює свою «правду», а не шукає істину. Здебільшого таке «обстоювання» означає епістемологічне тупцювання на одному місці у своїй ехокамері (комунікаційній бульбашці), де її решта мешканців є одnodумцями. Споживання фейку у такому середовищі епістемологічно унерухомлює прагнення до здобуття нових знань. Адже важливим стає не розкриття істини, а пересвідчення у власній правоті.

Фейковий характер вироблення знань сприяє перетворенню їх на симулякр, внаслідок чого думка втрачає свою об'єктивність, істинність та дійсність. Тоді віртуальність, а не реальність визначає їх зміст. Віртуальність живить суб'єктивне сприйняття знань. Філософія спроможна протидіяти стихії суб'єктивного фактору виробництва цифровим фейком знань завдяки власній суб'єктивній природі. Відповідно її завдання складає не так навчати як здійснювати терапевтичну функцію, котра буде стосуватися турботи про формування цінностей особистості, а не продукування ідей її свідомості. Пам'ятаємо, що ефект ехокамери блокує потяг до нових знань, то ж важливо спонукати цифрового користувача до правильного вибору ідей, котрі потім можуть утілитись у цінності. Відомо, що останні стають рушіями практичних дій. Подібно мистецтву філософія стає розрадою тим, що гоїть рани скепсису та зневіри, спровоковані фейковою інформацією. Тоді турбота, а не пошук об'єктивної істини, визначає спосіб виробництва знань філософією. Остання перетворюється на терапевта розуму, допомагаючи йому здійснити *ціннісний* вибір ідей, тобто виявити їх практичну спроможність. Уможливорює таку терапію суб'єктивна природа філософських знань, котра